

Zbigniew Osadowski

M. Kistowski (red.), Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską, 2004, Gdańsk, s. 177–183.

Program Natura 2000 oraz programy rolnośrodowiskowe szansą dla ochrony przyrody dolin małych rzek Pomorza – teoria, praktyka i potrzeby działań na przyszłość

Wstęp

Potrzeby ochrony przyrody, wynikające z istniejącego stanu prawnego, często stoją w rażącej dysproporcji w stosunku do lokalnych możliwości realizacji. Przykładów takich dostarczają chociażby cenne przyrodniczo ekosystemy podmokłych łąk i torfowisk, sytuowane w dolinach niewielkich rzek Pomorza. Do niedawna znaczne ich obszary były modyfikowane pod wpływem działalności człowieka, głównie użytkowane jako kośne łąki i pastwiska. Obecnie znaczna część łąk i pastwisk została wycofana z użytkowania na skutek spadku opłacalności w rolnictwie. Spowodowało to gwałtowne zmiany w szacie roślinnej. W szczególności zaniechanie koszenia mokrych łąk i torfowisk uruchomiło gwałtowne procesy sukcesyjne roślinności (np. wkraczanie zarośli wierzbowych), które często z przyrodniczego punktu widzenia są niepożądane i mogą prowadzić do spadku różnorodności biologicznej.

Utrzymanie wielu cennych siedlisk i gatunków w przestrzeni rolniczej wymaga zachowania tradycyjnych sposobów gospodarowania, zwłaszcza koszenia i wypasania łąk. Dodatkowo wiele torfowisk wymaga ustabilizowania warunków wodnych, przeważnie zatomowania przyspieszonego odpływu wód gruntowych z torfowisk. O ile opracowanie skutecznych metod ochrony nie stwarza już poważnych problemów (por. m.in. Herbich, 1998; Stańko, i in., 1996; Osadowski i Wołejko, 1997; Pawlaczyk i in., 2001), to ich praktyczna realizacja jest w znacznym stopniu ograniczona ze względu na wielkość obszarów wymagających ochrony i niedostatek środków finansowych.

Obecnie ogromną szansą dla zachowania wielu cennych siedlisk i gatunków będzie program Natura 2000 oraz programy rolnośrodowiskowe. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie zaledwie kilku aspektów wdrażania w Polsce programu Natura 2000 i programów rolnośrodowiskowych z punktu widzenia geobotanika zajmującego się czynną ochroną mokradła w dolinach małych rzek Pomorza.

Specyfika szaty roślinnej

Doliny małych rzek w obrębie zlewni Regi, Parsęty, Wieprzy, Słupi, Łupawy, Łeby, Gwdy i Brdy należą do najbardziej interesujących przyrodniczo obszarów Pomorza. W

swoim górnym biegu obejmują m.in. malownicze obszary Pojezierza Drawskiego, Szczecińskiego, Bytowskiego, Kartuskiego czy Wysoczyzny Polanowskiej. Znaczne na tych obszarach jak na warunki niżowe wyniesienia nad poziom morza, bogactwo młodogłazalnej rzeźby terenu, bogate zasoby wodne i stosunkowo chłodny klimat są przyczyną dużej różnorodności siedlisk.

Najbardziej charakterystyczną cechą szaty roślinnej małych dolin rzecznych jest ich duża różnorodność (por. Herlich i Górski, 1993). Różnorodność warunków glebowych, wodnych i mikroklimatycznych powoduje, że występują tu wyjątkowo cenne zbiorowiska roślinne z bogatą i interesującą florą. Dotychczas tylko w układach łąkowych i źródlikowo-torfowiskowych wyróżniono 54 zbiorowiska roślinne, w których odnotowano ponad 500 gatunków roślin naczyniowych i 83 gatunki mszaków (Osadowski i Fudali, 2001; Osadowski, 1999, 2002). Spośród wielu cennych biotopów na szczególną uwagę i ochronę zasługują: źródlika, torfowiska, podmokłe łąki i rozległe kompleksy lasów bagiennych.

Wbrew pozorom, zjawiska źródlikowe na Pomorzu można obserwować wyjątkowo często. Znaczne ich skupienia znajdują się we wszystkich większych dopływach Parsęty, Wieprzy, Grabowej, czy Słupi. Większość stałych odpływów wód podziemnych znajduje się w dużych niszach źródlanych, które powstały w miarę cofania się stromych zboczy pod wpływem erozji wstecznej źródlik. Dość często na omawianym terenie można spotkać bijące źródła, które mają charakter pulsacyjny i wypływają pod wpływem dużego ciśnienia hydrostatycznego. Sącząca się woda, kamieniste podłoże, grząskie młaki źródlikowe, przewrócone drzewa w wyniku erozji wstecznej to królestwo wielu rzadkich mchów i wątrobowców. Z rzadkich gatunków warto wymienić żebrowca, bagnika, pleszankę czy stożkę. Na szczególną uwagę zasługuje występowanie w źródłach Radwi (dorzecze Parsęty) wymierającego wątrobowca *Porella platyphylla*. Z roślin kwiatowych spotkać tu można rzadkie gatunki o podgórsko-górskim charakterze, takie jak: manna gajowa, przetacznik górski, olsza szara czy górską paproć – podrzeń żebrowiec. Do szczególnych osobliwości możemy zaliczyć źródlika wapienne, na których obszarze wciąż można obserwować wytrącanie się węglanu wapnia z wypływających wód podziemnych.

W dolinach małych rzek znaczne powierzchnie zajmują torfowiska. Na podstawie badań stratygraficznych stwierdzono występowanie trzech typów ekologiczno-krajobrazowych torfowisk, są to torfowiska pojeziorne, przepływowe i źródlikowe. Ze względu na warunki ekologiczne można je zaliczyć do typu niskiego i przejściowego (por. m.in. Osadowski, 2000; Wołejko, 2000).

Na szczególną uwagę zasługują wiszące torfowiska źródlikowe. Są to torfowiska o nachylonej powierzchni, związane z miejscami intensywnego wypływu wód podziemnych. Charakterystyczną cechą w stratygrafii złóż torfowisk źródlikowych jest obecność znacznych pokładów martwicy wapiennej (inaczej trawertyn, tuf źródlikowy, Kalktuff). Utwory te często spotyka się na powierzchni gleby w postaci ziaren lub większych kulistych skupień. Niekiedy pokłady te tworzą ogromne, scementowane „bloki skalne”, odsłonięte po wyerodowaniu masy torfowej.

Do najciekawszych i najcenniejszych elementów torfowiskowych należą mechowiska zasilane wodami podziemnymi – ekosystemy bardzo rzadko spotykane w skali Europy. Budowane są przez specyficzną roślinność składającą się z kobierców mchów brunatnych, torfowców i roślin kwiatowych, głównie niskich turzyc. Spośród innych fitocenoz

torfowiskowych wyróżniają się ogromnym bogactwem flory, w tym udziałem chronionych storczyków, takich jak: storczyk krwisty, storczyk Traunsteinera, kruszczyk błotny czy wątlík błotny. Ponadto mają tu siedliska inne gatunki torfowisk, którym grozi wymarcie w skali Polski i Europy, m.in.: turzyca pchła, turzyca łuszczkowata, ponikło skąpokwiatowe, skalnica torfowiskowa, gnidosz błotny i wełnianka szerokolistna, czy kobierce reliktowych mchów, takich jak: paludella, tujowiec i krzywosz.

Podmokłe łąki stanowiły główny zrąb roślinności w zagospodarowanych rolniczo dolinach. Wraz z wycofywaniem się użytkowania rolniczego pospolite w przeszłości zbiorowiska łąkowe (np. łąki rdestowo-ostrożeńowe) spotyka się coraz rzadziej. Jednak w warunkach ekstensywnego użytkowania rolniczego wykształciły się wartościowe pod względem przyrodniczym zbiorowiska łąkowe. Do szczególnie interesujących należą rozległe obszary łąk pełnikowych, usytuowane w kilku małych dopływach rzeki Regi, Parsęty, Wieprzy i Słupi. Obszary te skupiają największą na Pomorzu (prawdopodobnie i w Polsce) populację pełnika europejskiego i jak do tej pory nie są objęte ochroną.

Na szczególną uwagę i ochronę zasługują również łąki z sitem tępokwiatowym, rozwijające się w miejscach stałego zasilania wód bogatych w wapń. Ich rozległe skupienia znajdują się w niewielkiej dolinie Zgniłej Strugi i Dreżnianki (dorzecze Radew–Parsęta) oraz w dolinie Bielawy (dorzecze Grabowa–Wieprza). Ponadto użytkowane do niedawna wilgotne łąki są siedliskiem licznych storczyków, jak: storczyk szerokolistny, storczyk plamisty, listera jajowata, podkolan biały i podkolan zielonawy oraz dla wielu innych rzadkich i zagrożonych roślin, jak: wielosił błękitny, goździk pyszny, groszek błotny czy nasięźrzał pospolity.

Znaczne obszary w dolinach małych rzek porastają zbiorowiska leśne. W większości są to łągi olszowe i olszowo-jesionowe – siedliska wskazane do priorytetowej ochrony w UE. Do ciekawych i mało znanych należą także olsy źródliskowe oraz żyzne buczyny o charakterze źródliskowym.

Łągi i olsy źródliskowe rozwijają się na zboczach dolin, stale zasilane przez wsięki wód podziemnych. Gatunkiem bezwzględnie dominującym w drzewostanie jest olsza czarna, natomiast w runie, oprócz wielu roślin kwiatowych, dominują mchy typowe dla źródlisk. Lasy tego typu są kluczowym biotopem m.in. dla storczyka Fuchsa, kozłka całolistnego i porzeczki czarnej.

Fenomenem w skali Polski niżowej jest obecność na zboczach dolin żyznych i storczykowych lasów bukowych. Niekiedy ma to miejsce na nieaktywnych już i przesuszonych kopułach torfowisk źródliskowych, pod którymi znajdują się pokłady martwicy wapiennej. Odślonięte i przesuszone pokłady martwicy wapiennej, wzbogacane dodatkowo deluwiami, wytworzyły gleby o charakterze pararędziny zasobnej w wapń. Fitocenozy leśne w takich miejscach odznaczają się ogromnym bogactwem florystycznym oraz obecnością wielu rzadkich roślin, takich jak: czerniec gronkowy, rzeżucha niecierpkowa, wawrzynek wilczełyko, żywiec cebulkowy, kokoryczka okółkowa, kokorycz pusta i drobna oraz fiołek przedziwny. Do osobliwości florystycznych należy zaliczyć obecność trzech storczyków leśnych – gnieźnika leśnego, buławnika czerwonego i obuwika pospolitego.

Nie ulega wątpliwości, że doliny małych rzek obejmują szereg cennych i unikatowych siedlisk w skali kraju i Europy. Dla przykładu warto przytoczyć, że tylko w obrębie dorze-

cza Parsęty stwierdzono obecność 27 siedlisk z Dyrektywy siedliskowej, w tym unikatowe źródlika, jeziora lobeliowe, torfowiska soligeniczne, mszary z roślinnością torfotwórczą oraz rozległe lasy łęgowe w dolinach rzecznych. Siedliska w obrębie dorzecza Parsęty są ważnym biotopem dla 56 gatunków fauny z dyrektywy, w tym dla 43 gatunków ptaków, 2 ssaków, 2 płazów, 3 ryb, 3 minogów i 3 bezkręgowców. Ponadto Parsęta i jej liczne dopływy posiadają najlepsze w Polsce (po Drawie) warunki dla tarła łososi, co zapewnia utrzymanie naturalnej populacji tego gatunku w naszym kraju, a naturalny charakter rzeki i jej dopływów zapewnia tarło dla innych ryb łososiowatych – troci wędrownej, pstrąga potokowego i lipienia.

Stan aktualny i problemy ochrony

Praktyka wskazuje, że wiele cennych dolin rzecznych nie objętych ochroną charakteryzuje się wybitnymi walorami przyrodniczymi. Wiele cennych obiektów nie może oczekiwać się przyznania statusu ochronnego. W tym miejscu należy zaznaczyć, że sama ochrona bierna polegająca tylko na nadaniu statusu prawnego (np. powołanie użytku ekologicznego czy zespołu przyrodniczo-krajobrazowego) w wielu przypadkach nie jest wystarczająca. Ponadto znacznym utrudnieniem są obecne przepisy prawne. Zgodnie z ustawą o ochronie przyrody jedyną najskuteczniejszą formą ochrony podmokłych łąk i torfowisk są dziś rezerваты przyrody, ponieważ inne formy ochrony nie stwarzają podstaw do wykonywania jakichkolwiek zabiegów ochrony czynnej. Największym jednak problemem jest wielkość obszarów wymagających ochrony i brak środków finansowych. Prawdopodobnie nie będziemy w stanie ochronić wszystkich cennych łąk i torfowisk, które wymagają czynnej ochrony, np. koszenia. Dlatego bardzo ważnym elementem staje się dziś wybór kluczowych i optymalnych powierzchni do ochrony w ramach programu Natura 2000 i Krajowego Programu Rolnośrodowiskowego.

Program Natura 2000

Powierzchnie przewidziane do ochrony w ramach programu Natura 2000 w poszczególnych województwach są bardzo zróżnicowane. Trudno mówić o konkretnych liczbach, ponieważ proces weryfikacji granic niektórych obszarów jeszcze trwa.

Na Pomorzu (w granicach województwa zachodniopomorskiego i pomorskiego) do sieci Natura 2000 zaproponowano 18 Specjalnych Obszarów Ochronnych (SOO), w obrębie których znalazły się doliny rzeczne. Dodatkowo małe fragmenty dolin rzecznych znajdują się w zasięgu innych SOO oraz Obszarów Specjalnej Ochrony (OSO). Jednak już dziś wiadomo, że program Natura 2000 nie objął wszystkich cennych dolin rzecznych Pomorza, m.in.: doliny Wieprzy i Studnicy, cennych dopływów Słupi (Kamienicy, Bytowej i Stropnej), doliny Łupawy, środkowej Łeby czy Wdy. Prawdopodobnie w trakcie zgłaszania obszarów do programu Natura 2000 zabrakło rzetelnej informacji o występowaniu poszczególnych typów siedlisk i gatunków. Dlatego istnieje pilna potrzeba rozpoznania tych obszarów w ramach podstawowej inwentaryzacji przyrodniczej i dodatkowego zgłoszenia najcenniejszych obiektów do programu Natura 2000. W ostatnim czasie

takie działania podjęły pozarządowe organizacje przyrodnicze, tworząc dodatkową listę obszarów do sieci Natura 2000.

Teoretycznie zakłada się, że obszary Natura 2000 powinny poprawnie funkcjonować na terenach użytkowanych gospodarczo. Jednak w przypadku dolin rzecznych najczęściej poruszaną sprawą są obawy związane z wprowadzeniem ograniczeń i nakazów w zakresie gospodarki wodnej. Przede wszystkim chodzi tu o obowiązek wnikliwej analizy wpływu wszelkich inwestycji hydrotechnicznych na środowisko przyrodnicze. Tu należy stwierdzić, że nie ma dziś przychylnego klimatu ze strony Regionalnych Zarządów Gospodarki Wodnej dla kilku unikatowych przyrodniczo dolin rzecznych zgłoszonych do sieci Natura 2000. W szczególności dotyczy to obszarów, na których planuje się budowę zbiorników retencyjnych (np. zbiornik „Osówko” w dolinie Parsęty). W takim przypadku można mieć tylko nadzieję, że lokalne interesy RZGW nie będą miały wpływu na tworzenie sieci Natura 2000 w naszym kraju.

W ostatnim czasie poważnym zagrożeniem dla skutecznej ochrony przyrody w obrębie obszarów Natura 2000 staje się sam projekt nowej ustawy o ochronie przyrody z 2003 roku, w którym zakłada się, że plany ochrony obszarów Natura 2000 nie będą wiążące dla miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W tym przypadku trudno chyba sobie wyobrazić skuteczną ochronę cennych siedlisk i gatunków „naturalnych” bez uwzględniania ich na poziomie planowania przestrzennego gmin.

Projekt Krajowego Programu Rolnośrodowiskowego

Doliny małych rzek Pomorza w krajobrazie rolniczym cechuje występowaniem rzadkich i unikatowych siedlisk w skali kraju i Europy. Do najważniejszych możemy zaliczyć:

- a) mszyste zbiorowiska łąk na torfowiskach soligenicznych z rzadkimi gatunkami mchów reliktowych,
- b) źródłiskowe postacie łąk wilgotnych z masowym udziałem storczyków, pełnika czy wielosiła błękitnego,
- c) łąki trzęślicowe z licznym udziałem goździka pysznego,
- d) słone pastwiska (skupienia halofitów),
- e) murawy kserotermiczne na zboczach dolin i pradolin,
- f) turzycowiska i pastwiska, które są cennym biotopem dla zagrożonych gatunków ptaków.

Wszystkie wymienione siedliska gwałtownie ustępują z krajobrazu rolniczego w związku z powszechnym zanikaniem tradycyjnych sposobów gospodarowania.

Ochrona wyżej wymienionych siedlisk w przestrzeni rolniczej będzie możliwa poprzez wdrażanie Krajowego Programu Rolnośrodowiskowego (KPR). Będzie się to wiązało z zastosowaniem odpowiednich schematów i pakietów w ramach KPR, a dla skutecznej ochrony wyżej wymienionych siedlisk głównie pakietów przyrodniczych w ramach Schematu I – ochrona różnorodności biologicznej obszarów rolnych. Jednak zastosowanie Schematu I wymaga obowiązkowo uznania danego terenu za Obszar Przyrodniczo Wrażliwy (OPW), czyli obszar obejmujący tereny rolnicze o wybitnych walorach przyrodniczych. Dotychczas na terenie naszego kraju wyodrębniono zaledwie cztery OPW na lata 2004–2006, tj. Biebrzańsko-Narwiański, Ujście Warty, Dolina Baryczy i

Wschodniokarpacki. Dlatego bardzo ważnym i pilnym zadaniem jest dokładne wyznaczenie OPW na terenie całego Pomorza. Wyznaczenie tych obszarów jest kluczem do prawidłowego funkcjonowania całego programu rolnośrodowiskowego na rzecz ochrony różnorodności przyrodniczej w krajobrazie rolniczym. Na dzień dzisiejszy Obszary Przyrodniczo Wrażliwe zostały wyznaczone w województwie zachodniopomorskim i lubuskim (por. Pawlaczyk i in., 2003; Pawlaczyk, 2003). Obszary te należy pilnie wyznaczyć w województwie pomorskim.

Poważnym utrudnieniem w realizacji Krajowego Programu Rolnośrodowiskowego może być brak mechanizmów kompleksowej ochrony walorów przyrodniczych w przestrzeni rolniczej (np. łącznej ochrony łąk oraz śródpolnych oczek i torfowisk w obrębie jednego gospodarstwa) spowodowany ograniczeniem liczby pakietów i koniecznością wyboru tylko jednego schematu. Ponadto, zgodnie z założeniami KPR beneficjentem może być tylko rolnik lub grupa rolników. A przecież na wielu obszarach Pomorza brak jest już użytkowników (rolników), zwłaszcza w zasięgu byłych Państwowych Gospodarstw Rolnych. Na tych obszarach istnieje potrzeba stworzenia innych mechanizmów umożliwiających skorzystanie z programów rolnośrodowiskowych, np. zarządom parków krajobrazowych czy organizacjom działającym na rzecz ochrony przyrody.

Podsumowanie

Program Natura 2000 i programy rolnośrodowiskowe są wielkim i niełatwym wyzwaniem w zakresie ochrony przyrody dla jednoczącej się Europy. Aby programy te sprawnie zadziałały w naszym kraju, trzeba dużego zaangażowania i wysiłku ze strony administracji rządowej, naukowców, organizacji przyrodniczych, ośrodków doradztwa rolniczego i samych rolników. Ważne jest, aby ogromny wysiłek, jaki jest jeszcze przed nami, przyniósł jak największe korzyści ochronie przyrody i tym, którzy ją użytkują.

Nature 2000 Programme and agricultural-environmental programmes as a chance for nature protection in the valleys of small Pomeranian rivers – theory, practice and needs for future actions

Summary

Nature conservation needs, coming from current law, very often are extremely disproportional to local possibilities of their realization. Suitable examples are precious natural ecosystems of wet meadows and moors, situated in the valleys of small Pomeranian rivers. Such places used to be modified by human activities, especially exploited as growing meadows, pastures. Currently, most of these meadows and pastures are not used in agriculture because it does not give money. From nature's point of view it is not desired and it can cause decrease of biodiversity.

Maintenance plenty of precious habitats and species in the agricultural area are possible only when using traditional ways, especially cutting and grazing. Additionally, many of moors need stabilization of water conditions, generally stopping ground water brief acceleration. Defining efficacious methods of conservations is not a big problem yet, but possibility of their realization is limited, because of wide areas, required to be protected and the lack of funds.

At present a chance for conservation many valuable habitats and species is Nature 2000 Programme and agro-environmental project. To make these programmes work in our country there is urgent need to involve in them governmental agencies, scientists, environmental organizations, agricultural councils as well as farmers. It is important to make the big effort we are going to put, will give most possible advantages in nature protection and for people using the grounds.

Literatura

- Herbich J., 1998, Łąki nad Jeziorem Patulskim – przykład problemu aktywnej ochrony szaty roślinnej mokrych łąk, [w:] J. Herbich, M. Herbich (red.), Szata roślinna Pomorza – zróżnicowanie, zagrożenia, ochrona, Przewodnik Sesji Terenowej 51. Zjazdu PTB, s. 193–198, Wyd. UG, Gdańsk.
- Herbich J., Górski W., 1993, Specyfika, zagrożenia i problemy ochrony przyrody dolin małych rzek Pomorza, [w:] L. Tomiałojć (red.), Ochrona przyrody i środowiska w dolinach nizinnych rzek Polski, Wyd. Inst. Ochr. Przyr. PAN, Kraków, s. 167–188.
- Osadowski Z., 1999, Ginące i zagrożone rośliny naczyniowe Pomorza na obszarze górnej zlewni Radwi, *Bad. Fizjogr. nad Polską Zach.* 48, s. 151–157.
- Osadowski Z., 2000, Transformations of the spring-complexes' vegetation on the area of the Upper Parsęta catchment, [w:] W. Żukowski, B. Jackowiak (red.), *Publications of the Department of Plant Taxonomy of the Adam Mickiewicz University in Poznań* 10, s. 235–247.
- Osadowski Z., 2002, Materiały do flory naczyniowej kompleksów źródłiskowych dorzecza Parsęty. Cz. I. Źródlika górnej zlewni rzeki Radwi, *Słupskie Prace Przyrodnicze, Seria Botanika* 1, s. 7–48.
- Osadowski Z., Fudali E., 2001, Materiały do brioflory kompleksów źródłiskowych dorzecza Parsęty. Cz. I. Źródlika górnej zlewni Radwi, *Bad. Fizjogr. nad Polską Zach.* 50, s. 149–168.
- Osadowski Z., Wołejko L., 1997, Możliwości optymalizacji ochrony ekosystemów źródłiskowych doliny Chocieli koło Bobolic (Pomorze Zachodnie), *Przegląd Przyrodniczy* 8(4), s. 23–35.
- Pawlaczyk P., 2003, Przyrodnicze walory przestrzeni rolniczej Polski zachodniej i północno-zachodniej oraz możliwości ich ochrony w ramach Krajowego Programu Rolnośrodowiskowego, *Mat. Konf. „Program Natura 2000 oraz programy rolnośrodowiskowe w zachodniej Polsce i wschodnich Niemczech – planowanie, wdrażanie, teoria i praktyka”, Łągów Lubuski*, s. 50–5.
- Pawlaczyk P., Wołejko L., Jarmaczek A., Stańko R., 2001, *Poradnik ochrony mokradel*, Wydawnictwo Lubuskiego Klubu Przyrodników, Świebodzin.
- Pawlaczyk P., Zyska W., Janicki D., 2003, Obszary szczególnego znaczenia dla zachowania różnorodności przyrody przestrzeni rolniczej w województwie zachodniopomorskim, *Ministerstwo Rolnictwa (mskr.)*, s. 1–93.
- Stańko R., Wołejko L., Osadowski Z., 1996, Analiza układów ekologiczno-krajobrazowych w projektowanym rezerwacie „Dolina Ilanki” jako podstawa optymalnego kształtowania ekotopów torfowiskowych, *Przegl. Przyr.* 7(3/4), s. 129–138.
- Wołejko L., 2000, Dynamika fitosocjologiczno-ekologiczna ekosystemów źródłiskowych Polski północno-zachodniej w warunkach ekstensyfikacji rolnictwa, *AR, Szczecin, Rozprawa nr 195*, s. 1–112.

